

рухається під дією сили реакції, яка виникає від виштовхування з нього з певною швидкістю частини задалегідь заощадженої маси. Рух за рахунок виштовхування частини власної, а не позиченої ззовні маси робив апарат незалежним від навколишнього середовища, вільним від необхідності мати для початку руху опору на землі чи в повітрі і, таким чином, придатним для міжпланетних та міжзоряних польотів.

У своєму проєкті М. І. Кибальчич запропонував використати з метою літання апарат з ракетним двигуном. Він зазначав, що замість одного двигуна можна застосувати два. Один з них має бути розміщений у вертикальній площині і призначатися для урівноваження ваги апарата і пересування його по вертикалі. Розміщений у горизонтальній площині другий двигун забезпечуватиме політ у потрібному напрямку по горизонталі.

При знайомстві з проєктом Кибальчича і зараз вражає не стільки сам літальний апарат, скільки той розмах наукової думки, яка викладається у пояснювальній записці до проєкту.

Історія мрії людини, що переносить її у міжпланетні простори, губиться у мороці віків. Греки створили прекрасний міф про політ до Сонця Ікара. Тисячоліття, які пройшли з дня створення таких міфів, ні на крок не наблизили людство до зірок. З розвитком техніки почали з'являтися проєкти міжпланетних кораблів. Для польоту на інші планети пропонували використати магнетизм Землі, гарматний снаряд, центробіжну силу. Все це були утопії. Лише в проєкті «повітроплавального приладу» М. І. Кибальчича ми знаходимо конкретне розв'язання технічної проблеми міжпланетного польоту.

Заслугою М. І. Кибальчича є також те, що він подав ідею управління літальним апаратом для пересування у бажаному напрямку шляхом установки другого двигуна або нахилом основного двигуна. Ці ідеї знайшли своє конкретне застосування у сучасних вертольотах.

Посіяне М. І. Кибальчичем зерно науки дало небачені досі сходи. Це супутники Землі і Сонця, це польоти російських, українських, американських космонавтів. Український народ свято шанує пам'ять кращих синів своїх. На батьківщині М.І.Кибальчича встановлено монумент, працює музей.

Джерела та література:

- 1 Івашенко В. І., Кравець А. С. Його чекала галактика. - Київ, 1966.
- 2 Лей В. Ракеты и полеты в космос. - М.: Воениздат, 1961.
- 3 Ляшенко Л. М. Революционные народники: Книга для учащихся старших классов. - Москва: Просвещение, 1989.
- 4 Черняк А. Николай Кибальчич - революционер и ученый. - Соцэкгиз, 1960.

Лариса Шаповал

РОЛЬ ВІТЧИЗНЯНОГО ДУХОВЕНСТВА У СПРОБІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (1900-1907 рр.)

Упродовж усієї вітчизняної історії, особливо на її переломних етапах, православна церква неодмінно виступала в ролі потужного і впливового фактора, за участю якого відбувалися суспільні процеси фундаментальної ваги. Початок ХХ століття виявився одним із найзмістовніших періодів світської і церковної історії України. Епоха революцій, народних рухів і бурхливих подій, пов'язаних з війною, позначена драматизмом, глибоко сколихнула церковне життя в Україні, вивела його на нову фазу релігійної і соціальної активності.

Незважаючи на ту обставину, що церква в Україні залишилася складовою російської православної організації, вона все одно зберігала специфічні функціональні прояви, що виникли внаслідок проходження загальноросійських тенденцій через призму

національного менталітету, віросповідних традицій та своєрідну атмосферу суспільної життєдіяльності. Це час необмеженої і гарантованої державою православної віросповідної зверхності, перехідна стадія запровадження часткових релігійних свобод за умови відносної віросповідної толерантності. Вітчизняні землі виявилися ареною особливо гострого протистояння православної, католицької та сектантської ідеологій силою самого геополітичного та георелігійного розташування України. З 1900-х років українська православна церква несла на собі тавро не лише духовної, а й політичної ересі, що зливалися з ідеями загальноукраїнського визвольного руху. На початку ХХ століття в Україні було 9 православних єпархій: Київська, Харківська, Херсонська, Волинська, Таврійська, Чернігівська, Катеринославська, Подільська та Полтавська. Духовенство християнських сповідань, за даними перепису 1897 року, по кожній з українських губерній від загальної кількості населення становило: Херсонська - 0,29%, Київська - 0,46%, Полтавська - 0,58%, Чернігівська - 0,5%, Волинська - 0,5%, Харківська - 0,44%, Подільська - 0,46%, а всього по Україні - 0,41%.

Церковним життям в українських єпархіях РПЦ керували 28 єпископів (1 митрополит, 5 архієпископів, 3 єпископи, 19 вікарних єпископів). Наприклад, у Чернігівській єпархії на початку ХХ століття налічувалось 1281 церква (з них 1057 парафіяльних, 20 домових, 18 єдиновірницьких, 186 приписних і цвинтарних) та білого духовенства: протоієреїв - 49, священників - 1032, дияконів - 103, псаломників - 1126. (1).

Наведені цифри свідчать про штат церковного апарату та про великі потенційні можливості його впливу на суспільство. Однак реальність, що стояла за цими цифрами, змушувала непокоїтися багатьох церковних діячів. Це період глибинних політичних процесів, які створювали нову суспільну атмосферу, суттєво впливали на функціонування православних інститутів, стимулювали активність духовенства в соціальній сфері.

На сьогодні досліджені особливості самовизначення духовенства в політичній структурі суспільства, що відбувалося паралельно з виборюванням кліром власного політичного повноправ'я. Характер диференціації духовенства визначався зміщенням на політичні полюси вузькоокресних груп кліру (чорносотенних та консервативних - з одного боку, й радикальних - з другого). Основна організаційно невідкріплена частина духовенства тяжіла до політичного лібералізму, що визначило церковну підтримку буржуазно-демократичних перетворень. А клерикальні тенденції були нехарактерним явищем для православного кліру в Україні.

Метою нашої статті є дослідження еволюції буржуазно-демократичних перетворень у галузі церковних реформ в Україні та ролі вітчизняного духовенства в їх здійсненні.

Після 1905 року переважна частина духовенства підтримувала ліберальні соціально-економічні реформи, а тому усталена в радянській історіографії оцінка церкви як цілком реакційної організації визнана неспроможною. Історія православної церкви в Україні досі залишається однією з найменш досліджених ділянок радянської та української історіографії. У дожовтневий період було створено важливі праці з історії церкви, зокрема «История русской церкви» Макарія (Булгакова) та «История русской церкви» Є.Є. Голубінського. Для них характерне широке застосування джерел, їх критичне засвоєння і науковий аналіз. Церковні історики, що ставили наукові цілі, дотримувались істини апопегетики (Є.Є.Голубінський, Н.Ф.Каптерев - автор двотомної праці «Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович»).

Соціально-політичні процеси в православній церкві, становлення нових відносин між державою і церквою знайшли відображення в історичних дослідженнях 20-х років ХХ століття. У цей період багато громадян нашої держави поривали з релігією, ставали на позиції атеїзму. У пресі з'являлись замітки, статті, нариси, брошури, монографії, в яких висвітлювався зміст державної політики щодо церкви, давалися оцінки тим чи іншим аспектам внутрішньо-церковного життя, аналізувались процеси розмежування в церковному середовищі, ставлення різних груп православного духовенства до влади. Цих питань торкались В.Д.Бонч-Бруєвич, А.В.Луначарський, Е.І.Квірінг, П.А.Красіков, Н.К.Крупська, І.І.Скворцов-Степанов та інші.

У монографіях Я.Щипова, Б.Кандидова, В.Соколова, С.Данилова (2) бачимо спробу розвінчувати «реакційну» політику духовенства, зокрема українського, у період революцій і громадянської війни. У книзі Б.Кандидова основна увага приділяється аналізу масштабів, форм і методів діяльності церковників півдня країни та участі в

революції 1905 року.(2). У монографії В.Соколова використані різні документальні матеріали, статистичні дані, що характеризують розмах участі православного духовенства в громадянській війні, досліджуються економічні та політичні зв'язки церковників з пануючими верствами населення. (22).

Тема участі духовенства в боротьбі проти радянської влади висвітлена в статті В.Фаворського, опублікованій до 10-річчя жовтневої революції.(3).

У більшості праць 20-х років ХХ століття давалась характеристика внутріцерковних процесів, свідками яких були автори, що аналізували ставлення церкви чи окремих груп духовенства до соціалістичного будівництва. Серед них такі, як: Д.Ігнатюк, В.Мізерницький, В.Уласевич (4) та інші. Проблема ставлення православного духовенства на початку ХХ століття до ідей соціалізму також привертала увагу дослідників (5), проте не знайшла всебічного та об'єктивного висвітлення в історико-філософській літературі. Саме в період революції 1905-1907 років боротьба православної церкви проти ідей соціалізму різко активізувалась. Духовенство України в цей час видає цілий ряд книг, у яких піддавалась критиці марксистська теорія. Найвідомішими авторами були богослови І.Айвазов, П.Левітов, М.Степелецький та інші.(6).

Вульгарно-соціологічний, або, як писали в ті роки, «партійно-класовий» аналіз соціально-економічної бази церкви, внутріцерковного життя та відносин духовенства із владою виконував функцію ідеологічного забезпечення репресивної політики держави щодо РПЦ. Ярлик контрреволюційності був тоді міцно навішений на православне духовенство.

Затверджений представниками церковної історіографії пріоритет церковної історії над світською збіднював її і суперечив синтетичному осмисленню. Таким чином, марксистським історикам церкви пропонувалось не тільки звільнити церковну історію від конфесіональності, але й поставити її в контекст світської історії, розглянути в загальній системі історії, визначити місце, вивчити діяльність, соціальну роль та ідеологічні функції руської православної церкви. Проїшли десятиліття після жовтневих подій 1917 року, перш ніж була написана праця Н.М.Нікольського «История русской церкви» (М., 1930). Ця монографія перевидавалась у 1983 і 1988 роках, вона збагатила радянську історичну науку новизною розгляду проблем та стилем наукового мислення і викладу.

Аналізуючи церковний рух в Україні, дослідники звертались до питання про УАПЦ. На початку 20-х років ХХ століття з'явився цикл статей проф. І.В.Сухоплюєва, який завідував відділом Наркомюсту УСРР. Причини розколу православної церкви на тихонівську і автокефальну автор бачив у контрреволюційно-монархічній орієнтації тихонівців, з одного боку, і буржуазно-націоналістичній орієнтації автокефалістів, з іншого (7). Цю точку зору поділяли такі автори, як: В.Блакитний, А.Хвиля, Ю.Самойлович, М.С.Грушевський.

Отже, в літературі 20-х років висвітлені важливі питання державно-церковних відносин, внутрішні процеси в православній церкві в Україні. Але їх розвиток був зупинений, а в 30-х роках ХХ століття характер і зміст літератури про суспільний стан і діяльність православної церкви істотно змінились. У 1927 році були прийняті постанови ВУЦИК про введення в дію Кримінального і Адміністративного кодексів УСРР, які мали ряд статей, що звужували сферу діяльності релігійних товариств. Утверджувалась тенденція, суть якої полягала в суворій регламентації діяльності релігійних організацій і служителів культів, максимальному обмеженні прав і свобод віруючих громадян. Став поширюватися погляд на духовенство як на потенційного чи прихованого ворога радянської влади.

У цих умовах література на релігійну тематику стала втрачати науково-дослідницький характер і перетворилась в один з елементів адміністративно-командної системи. Джерельна база досліджень збідніла, в них переважало цитатництво, описовість, підтасовка фактів під висновки про контрреволюційність духовенства. Такими були праці Н.А.Амосова і А.Ф. Лебедева. (13, с. 30-32).

Деяке поліпшення відносин держави і церкви намітилось у роки Великої Вітчизняної війни, що мало відбиток у науковій літературі.

Важливою віхою в житті радянського суспільства став ХХ з'їзд КПРС, після якого відбулись істотні зміни у вивченні історії релігії та атеїзму. Дослідники більше уваги стали приділяти питанню відокремлення церкви від держави, еволюції політичних

установок релігійних об'єднань, історії окремих релігійних організацій.

Збільшилася також джерельна база досліджень. Тепер вона включала в себе не тільки партійні та радянські документи, але й церковні матеріали з архівних фондів.

Наприкінці 50-х на початку 60-х років ХХ століття з'явилися наукові видання та науково-популярні атеїстичні журнали: «Вопросы истории религии и атеизма», «Вопросы научного атеизма», «Наука и религия». У жовтні 1960 року побачив світ номер республіканського атеїстичного науково-популярного журналу «Войовничий атеїст» (із 1965 року - «Людина і світ»). У 1965 році було розпочато регулярний випуск міжвідомчого наукового збірника «Питання атеїзму». Характерна особливість дослідницької роботи на цьому етапі - співробітництво істориків зі спеціалістами наукового атеїзму. Вивчалися питання ленінсько-атеїстичної спадщини, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, що стосуються декрету про відокремлення церкви і школи від церкви, її принципи, історичне значення. Цим проблемам присвячені праці - М.М.Персіца, А.С. Гаврилюка, В.А.Куроедова, А.І. Барменкова (9).

Після довготривалої перерви знову з'являються статті про особливості церковно-державних відносин в Україні. Заслужують на увагу статті О.В.Огневої та О.П.Молчанова (10).

Колективна монографія «Русское православие: вехи истории» (11) (науковий редактор - доктор історичних наук, професор А.І.Клібанов) розглядає історію православної церкви в Росії в аспекті її ролі і функцій в історичному процесі на різних його етапах. Автори прагнули показати історію церкви різнобічно і багатопланово, спираючись на репрезентативний і детально перевірений матеріал.

Істотний вплив на боротьбу різних груп духовенства мала УПЦ. Діяльність цієї церкви - одна з «білих плям» нашої історії. Ліквідація тоталітаризму, утворення незалежної Української держави відкрили шлях для написання дійсно об'єктивних історичних досліджень з релігійної тематики.

Слід відмітити, що дослідження православної церкви в Україні у переломний момент її історії тільки розпочалося.

Сьогодні ми є свідками того, як вітчизняні дослідники 90-х років ХХ століття - на початку ХХІ століття прагнуть відшукати й донести до якнайширших кіл громадськості об'єктивні дані про справжній стан і розвиток релігійного життя українського народу упродовж багатьох століть його історії. На особливу увагу заслуговують праці таких учених, як: Б.Андрусин, В.Ульяновський, О.Лисенко, І.Павлов, Г.Надтока, Ф.Турченко, В.Верига, А.Полонський, В.Танчер, М.Митрохін, С.Гладкий, О.Богоніс, А.Колодний, П.Яроцький, В.Пашенко, В.Іванишин, В.Денисенко та інші. (14).

У радянський період, коли історія українського православ'я і греко-католицизму та особливості національно-релігійних процесів початку ХХ століття не виступали об'єктом спеціальних досліджень або висвітлювались тенденційно, цю прогалину значною мірою заповнювали наукові розвідки представників української діаспори. Однак поширення в Україні вони не мали. Якщо фрагменти таких творів інколи й упроваджувалися до наукового вжитку, то лише з метою критики.

Істориком, що започаткував дослідження УАПЦ, слід вважати головного фундатора й першого митрополита В.Липківського. (12). Перу ще одного історика УАПЦ М.Явдася належить брошура «Матеріали до Патерика Української автокефальної Православної Церкви» (Мюнхен, 1951, ч.І.) та збірка «Українська Автокефальна Православна Церква» (Мюнхен, 1956). Фундаментальною працею в усій історіографії УАПЦ став IV т. (у 2 кн.) «Нарисів історії УПЦ» (Нью-Йорк, 1955-1958 pp.): І.Власовського, І.Огієнка «Українська церква: нариси з історії УПЦ», що синтезували багатий фактичний матеріал. С.Онищенко та Л.Пилявець досліджували історію православної церкви в 90-х роках ХХ століття.(13).

Однак праць, які б узагальнили роль вітчизняного духовенства у здійсненні церковних реформ на початку ХХ століття, немає. Саме в цьому вбачаємо новизну і актуальність теми пропонованої статті.

Духовенство в Україні було єдиною маєтною верствою, представники якої активно прилучилися до селянської боротьби за землю. Соціально-економічні претензії в Україні були спрямовані переважно проти частини монастирів. Священно-і церковнослужителі не поставали в селянській свідомості в образі «класового ворога». Одночасно взаємовіддалення робітників і духовенства не переросло в соціальний конфлікт. Як

наслідок багатofункціональної діяльності духовенства, зазнали розвитку дві різноспрямовані тенденції: подальшого зрощення церкви з державою та звуження соціальної дистанції, яка розділяла клір з його паствою.

Хвиля церковних перетворень початку ХХ століття збіглася в часі зі змінами загально-соціального характеру. У цей час засвідчуємо як глибину вродання церкви в застарілий державний організм, так і наявність єдино можливого зовнішнього, тобто позацерковного поштовху її реформації. Тепер перетворення мали охопити всі основні сфери: внутрішньо-церковне життя, міжцерковні відносини, характер взаємозв'язку церкви з державою та місце церкви в суспільних процесах.

Поступово вимальовувалася соціальна база реформ: вона охоплювала не лише прогресивну громадськість; її частину духовенства. Це виявилось в утворенні церковних партій. Першу - консервативну - складав єпископат, очолюваний в Україні ідеологом та богословом Антонієм Храповицьким (16. С.7). Цей автор «Догмату Спокути» та «Православного катехізиса» був архієпископом Волинським. Принциповим орієнтиром цього релігійного табору залишилося: повернення церкви статусу допетровської доби, але при посиленні вищої ієрархії. Другу партію репрезентували ліберально-радикальні кола: вчені-богослови та приходське духовенство, котрі домагалися відродження стародавньої системи соборного правління. В Україні вона заявила про себе відразу після ініціативи 32 російських приходських священників, які 17 березня 1905 року проголосили необхідність реформ у журналі «Церковний вісник». В Україні центром започаткованої тоді течії «церковного оновлення» став Харків. Навколо редактора щотижневої «Церковної газети» священника і приват-доцента Іоана Філевського сформувалось об'єднання, членами якого стали протоієрей П.Григорович, священники В.Купленський, Н.Вознесенський, В.Шаповалов, а пізніше й П.Лобковський. За даними місцевої консисторії, збори цього гуртка «мали на меті становлення особливого церковного і політичного напрямку» (19. С. 3).

Подібної позиції дотримувалися й Київська група вчених-богословів, ідейними лідерами якої стали проф. П.Светлов та М. Тітов. Взаємини двох партій, одна з яких спиралась на силу влади, а друга на масовість та духовно оновлений потенціал, характеризувалися постійним тиском єпископату, з одного боку, і спробами протистояти йому ідейним єднанням реформаційно-ліберальних сил - з іншого. Давалася в знаки різниця бачення кожною партією кінцевої мети і тактики в процесі церковних перетворень. На думку «оновленців», єпископи, чернецтво та частина професури старої духовної школи виявляли відверту симпатію до церковної архаїки з її бюрократичним устроєм, тяжіли до політичних партій консервативного і навіть реакційного спрямування.

Клір і миряни разом з професорами нової школи та ченцями-прогресистами трималися опозиції і відстоювали принципи демократичного управління й народного представництва (36. С.4).

Публічні висловлювання єпископату щодо завдань реформації і пов'язаного з нею церковного розколу мали вигляд дещо завуальований. А. Храповицький свідомо розмивав грань, яка розділяла духовенство за «чорно-білими», передусім владними, критеріями у справі церковної реформи. Зокрема, у 1906 році він виклав свою точку зору: духовенство розшаровувалося на церковно-адміністративне та церковно-народне. Перше - живилося традиціями, які йшли від латинства та середньовічної схоластики - за внутрішньою суттю воно було не релігійним, а раціоналістичним, і головну свою увагу спрямовувало на зовнішні зміни в церковному устрої. Друга течія сповнена справжньою релігійною енергією, православним настроєм.

Такий підхід дозволяв «підключити» до кожної течії як лібералів, так і консерваторів. З погляду «аскетичної релігійності», об'єднання «чернецтво-єпископат» мало бути віднесене до потоку церковно-народного, а враховуючи їх адміністративні, сановні повноваження, ці представники чорного духовенства могли б претендувати на приналежність до схоластів та спадкоємців латинської традиції.

Отже, кожне з реально діючих церковних угруповань не було ідеологічно єдиним. Появі на їх ґрунті своєрідних, відокремлених течій сприяли фактори політичні.

Праве крило консерваторів, уособлене «Союзом Русского Народа» (СРН), фактично повністю заперечувало потребу в будь-яких церковних перетвореннях. Найпотужнішим ареалом цієї організації в імперії стали волинські землі, а ідеологічним ядром -

Почаївсько-Свято-Успенська лавра, очолювана тоді архімандритом Амвросієм, знаним у миру Віталієм Максименком (20. С.80).

Звідси випливає, що традиційно почесне членство більшості архієреїв в СРН відчутно послаблювало реформаційні намагання вищої церковної ієрархії. Майбутній митрополит УПЦ В.Липківський в 1905 році став одним з лідерів прогресивної частини Київського духовенства. Йому вдалося об'єднати навколо себе гурток радикально налаштованих студентів Духовної академії, гаслом яких були негайні церковні перетворення. З трибуни Державної думи ідея національно-церковного самоврядування на основі відновлення соборності була проголошена представником ліберального крила українського духовенства А.Гриневичем. Звичайно, національно-реформаторська орієнтація позначила лінію розколу в самому ліберальному таборі.

Початок церковним реформам поклав імператорський маніфест від 26 лютого 1903 року «Про віротерпимість». Свобода віри дарувалася не тільки християнам іноземних віросповідань, але і євреям, магометанам та язичникам. Проте умовою цієї свободи було непорушення прав панівного православ'я.

12 грудня 1904 року Микола II висловив намір «укріпити основи віротерпимості» шляхом визнання рівноправ'я всіх віросповідань держави (26. С.21-22).

Спеціальні комісії, створені під опікою голови Ради Міністрів графа Вітте (1849-1915), підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі 17 квітня 1905 року і закріплені в законі від 14 березня 1906 року. Новітні правові акти дозволяли перехід православних в інше християнське віросповідання, але конфесійна першість православ'я залишалася непорушною (25. С. 219).

Світська і релігійна громадськість зустріла перші реформи з ентузіазмом. Розпочалось їх відкрите обговорення в пресі. Прем'єр Вітте звернувся до Ради Міністрів з доповіддю: «Сучасний стан православної церкви». Він пропонував не обмежуватися синодальною реформою, а скликати Собор для відновлення канонічної свободи церкви та її общинного устрою (26. С. 22).

Урядова дискусія, призначена на березень 1905 року, не відбулася лише через різке втручання обер-прокурора К.П.Победоносцева. Саме він очолив 25 років тому православну церкву. Професор права і наставник імператора Олександра III (1881-1894 рр.), людина ясного розуму та релігійного таланту, довірена особа двох монархів, незважаючи на завзятість, був одним із тих, хто ставив перепони будь-якому вияву лібералізму, прискорюючи падіння імператорського ладу (21. С. 38).

Відхід Победоносцева від церковних справ, пов'язаний із його хворобою і відставкою, пожвавив активність Синоду, що увінчалася згодою монарха на скликання церковного Собору. У цей час єпархії України переживали піднесення. Обговорення проектів реформ стало лейтмотивом діяльності не тільки столичного духовенства. Було підготовлено документ, який передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки православної церкви. Це був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні. Створювалася своєрідна реформаційна інституція, наслідком діяльності якої мала стати консолідація духовенства територіально та ієрархічно.

Захопленість ідеєю реформ, що пронизала низи церковної ієрархії, дедалі відчутніше позначалася на реакції уряду. Як наслідок - указ імператора від 27 грудня 1905 року про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського Собору - «Передсоборного Присутствія» - переслідував завдання спрямувати реформи «зверху» (17. С. 28).

Комісія складалася з 10 єпископів і 21 професора академій та університетів, яких очолив сам обер-прокурор Синоду князь Оболенський. Упродовж року своєї діяльності «Присутствіє» неухильно трималося соборної орієнтації, а підготовлені ним матеріали склали чотири томи, видані в 1906-1907 рр. Тимчасова відмова уряду від підготовки церковного Собору, викликана революційними колізіями, тривала більше п'яти років. А в 1912 році була створена нова комісія - «Передсоборна нарада», недовготривалість якої поставила під сумнів реформаторські наміри державного апарату. У свою чергу антагонізм між білим духовенством та більшістю єпископату виявився як у баченні ними загальної картини реформ, так і в характері їх реалізації в окремих церковних сферах. Серед церковних реформ на перший план висувалося відновлення патріаршества як умови церковної свободи, скасування якого на початку XVIII століття означало, що функції захисника церкви взяла на себе держава. До того ж відмова мирської влади (з 1905 року) від традиційних форм здійснення цієї ролі створило особливу ситуацію.

Відновлення патріаршества стало б зміною всієї системи церковного управління, тому всі зацікавлені сторони пов'язували з ним удосконалення синодальної влади, відновлення соборного представництва, виборність єпископів. Вища ієрархія в Україні розраховувала, що патріарх замінить Синод і обер-прокурора у здійсненні зв'язку церкви з державою, перетворившись на її надійну опору. Ліберали оцінювали таку програму як спробу встановлення неконтрольованого єпископського управління в церкві замість існуючого державного (36. С. 5).

Слід відмітити, що урядові структури не приділяли увагу дискусіям про церковні реформи. Упродовж 1908-1912 років Державна дума майже автономно розглядала проект реформи церковного управління, а церковна влада намагалася продемонструвати власну реформаторську активність. У липні 1913 року обер-прокурор Святійшого Синоду В.К.Саблер виступив із заявою про розробку перед соборною комісією питання про порядок обрання та затвердження патріарха, а також про характер його відносин з єпископатом.

Для вивчення системи патріаршого управління Синод спорядив тоді на Схід дві комісії на чолі з професором Петербурзької духовної академії В.Соколовим. Це все мало засвідчити підготовленість церкви до сприйняття реформ у галузі управління. Однак монархічний режим так і не наважився повернути православну церкву під владу патріарха. У вищих колах існувало переконання, що такий акт призведе до порушення непохитної опори самодержавства. Наступним положенням, що засвідчує реформацію церкви, є вимоги духовенства про вихід обер-прокурора зі складу уряду та заміну його міністром віросповідань в умовах падіння абсолютизму в єпархіях України (18.С. 16).

Урешті-решт, 5 серпня 1917 року уряд А.Ф.Керенського (1881-1970 рр.) скасував посаду обер-прокурора Синоду. Через три місяці, 5 листопада 1917 року, Київська митрополія вже мала стати релігійним репрезентантом УНР, російське православ'я повернулося у довгоочікуване патріарше лоно. Драматичним виявився і шлях до відновлення соборності. Віра у слов'ян завжди означала церковну ідею, яка закликала всіх віруючих до співпраці у взаємній любові та участі в життя церкви. Вважалося, що така церква не обмежується «ані місцем, ані часом, ані народом» (15. С. 10).

Під час передсоборних дискусій більшість російських архієреїв і всі єпископи в Україні висловилися за скликання Собору, який мав отримати права від імені всієї церковної общини. Після скасування патріаршества Святійший Синод виконував функції постійного церковного собору, залишався єдиним живим органом внутрішнього і зовнішнього функціонування церкви. Зіткнення адміністративних і демократичних засад у церкві особливо проявилось у питанні представництва Собору. Розколу зазнав єпископат. Невелика група архієреїв на чолі з Антонієм Храповицьким виступила за обмеження делегатів Собору одними єпископами. А поміркована частина преосвящених під керівництвом Київського митрополита Флавіана запевнила релігійну громадськість у необхідності залучення до участі в роботі Собору представників усього кліру та мирян, хоч останнім не передбачалося надання права повного голосу. Духовенство, яке тяжіло до ліберально-церковної течії, захищало найширші повноваження мирян, обраних на Собор.

Спроби скликати Собор після ідеологічної підготовки 1906-1912 років поновилися в 1917 році. На початку червня були створені дві передсоборні ради. Одна розпочала підготовку всеросійського, інша - загальноукраїнського церковного форуму. Ініціатива його проведення належить подільському духовенству у квітні 1917 року. То була спроба українських пастирів вийти з довготривалої церковної кризи шляхом національних зусиль. Якщо російське духовенство, підтримуване Тимчасовим урядом, за два місяці провело підготовку Собору й організувало обрання його делегатів по єпархіях, то українському кліру знадобилося для того сім місяців (24. С. 23).

У середині серпня 1917 року у Москві, на початку січня 1918 року у Києві зроблені кроки до відновлення церковної соборності. Обидва скликані собори були представлені усіма ярусами православної церкви - від єпископів до мирян.

У руслі реформування розглядався проект порядку виборів єпископів, що передбачав: висування кандидатур здійснюватимуть єпархіальні збори за участю духовенства і мирян, але остаточне рішення залишатиметься за собором архіпастирів. Цей проект затримався на одинадцять років. Тільки на початку травня 1917 року його було розіслано по єпархіях як указ Святійшого Синоду. За цим указом відроджувалася стара українська

система виборів у масштабах усієї Російської православної церкви. Єпископів обирали на єпархіальному з'їзді мирян, клір, чернецтво, самі переосвящені як з монашої, так і з пастирської верстви.

Для поліпшення єпархіального управління впродовж десяти років обговорювалася проблема збільшення кількості єпархій та митрополичих округів. Це стосувалося густонаселених єпархій України, адже на величезній території значилося дві митрополії: петербурзька та московська. Ці сподівання не були втілені : реалізація проєктів вимагала додаткового фінансування.

Серед церковних змін початку ХХ століття найгострішим виявилось питання реформи приходу, стан якого волинський єпископ Антоній порівнював зі стражданням тифозного хворого. За визначенням преси, у парафіях панував хаос. Потреба у благоустрої приходу усвідомлювалася давно. У 1905 році визнав необхідність реформи сам Синод. Зокрема, його розпорядженням від 18 листопада дозволялося формування церковно-приходських зборів і рад спільно з мирянами, кількість яких обмежувалася в кожному разі дванадцятьма особами (23. С. 7).

Це був перший крок на шляху надання приходу самоуправління. У 1904 році, до царського маніфесту 17 жовтня 1905 року та зазначеного синодального указу, духовенство Київської єпархії самостійно започаткувало пастирські ради та зібрання як нові форми організації приходського життя. Голоси на користь приходської реформи невпинно зростали. У листопаді 1905 року за неї категорично виступив Одеський окружний місіонерський з'їзд. У резолюції, підготовленій протоієреєм І.Айвазовим, вимагалось «дарувати мирянам права участі в діяльності церковно-приходської общини». Це передбачало визнання за нею прав юридичної особи та права виборів духовних пастирів (23. С. 12).

Підготовку приходської реформи вітали миряни. На з'їзді Селянської спілки в кінці 1905 року було проголошено вимогу виборності духовенства. Характерно, що поміж політичних партій цю ідею найпослідовніше пропагувала Українська Народна партія, в програмному документі якої однозначно декларувалося: «ніхто не має права призначити священника всупереч волі парафії» (29. С. 22).

Здавалося, справа оновлення приходу завершувалася, адже 17 жовтня 1906 року імператор затвердив пропозиції Ради Міністрів, які спиралися на розроблений проєкт статуту православних парафій. Він передбачав відтворення приходського самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини. Але після 1907 року Синод продовжував змінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав прихожан блокувалося Державною думою. У центрі дискусій, що точилися навколо парафіяльної реформи, було питання матеріального забезпечення пастирів.

Серед спроб церковного реформування слід указати на дії Синоду щодо скасування (1908 р.) указу від 1877 року про заборону духовним особам вступати у правління та ради кредитних товариств. Міністр фінансів заявив: «духовенство спроможне вдихнути в їх ряди втрачений дух взаємодопомоги та єднання». Однак застерігав у свою чергу Синод з огляду на легкість, з якою грошові операції розвивають корисливість, «служителям вівтаря заборонено виконувати функції завідувачів та директорів комерційних товариств» (30. С. 1-2).

Найбільші надії покладало духовенство на запровадження повного державного утримання замість псевдо-апостольської практики сплати за треби. Бажаючи прискорити церковно-фінансову реформу, пастирі погоджувалися на ліквідацію причтового землеволодіння. Це питання не сходило зі сторінок офіційної церковної преси, а єпархіальні з'їзди відстоювали такий підхід більшістю голосів духовенства. Наростаюча тенденція закономірно непокоїла чернечі кола, методи забезпечення яких мали свою специфіку. Тому настоятелі монастирів надсилали в Синод численні заклики будь-що зберегти їх право на землю (35. С. 6).

У 1910 році комісія Синоду на чолі з Київським митрополитом Флавіаном підготувала законопроект. Замість добровільних пожертв служителям культу передбачалося чотириразове підвищення заробітної плати. Державна дума виявилася стриманішою і запрограмувала впродовж десятиріччя здійснити триразове збільшення пастирського утримання.

Наступним кроком у реформуванні церкви в 1900-1917 роках було вирішення питання

про запровадження целібату. Громадська та церковна думка дедалі частіше пов'язувала фінансування духовенства з останнім. У католицькій церкві, писали з цього приводу «Полтавські єпархіальні відомості», безшлюбність усіх пастирів знижує гостроту матеріальної проблеми. Ініціатива священника В.Востокова: перемогти житейські пристрасті, вільно обрати безшлюбність і стати «батьком усієї приходської сім'ї» (27. С. 7).

Прихильники православної традиції сприймали целібат як шлях до розколу церкви за ознакою морально-етичного розмежування духовенства і мирян. До того ж рівень добробуту вільних католицьких ксьондзів був недосяжним для православних священників. Наприклад, у Пруссії середній оклад служителів культу становив після реформи 1907 року близько 4000 марок (2000 рублів), що вдвічі перевищувало кращі реформаторські сподівання духовенства всієї Російської імперії. Церковні перетворення зачепили пенсійне законодавство, що спричинило певні зміни в ньому.

Ознаки відновлення реформаторського процесу з'явилися в 1916 році, коли комісія Держдуми поновила обговорення питання виборності кліриків. Делегати - священники виступили тоді за те, щоб єпископи й надалі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії або благочинного попередньої парафії.

Наступного 1917 року приходської реформи настійливо зажадали численні парафіяльні гуртки духовенства і мирян. На Київщині деякі з них вийшли навіть з-під опіки єпархіального начальства (33. С. 11).

Поширення цієї практики в Україні заохочувалося відозвами єпархіальних комітетів духовенства і мирян. Традиційно піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори приходських священників 18 травня 1917 року. Одночасно київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення благочинних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян (34. С. 47-50).

Місцеві пастирі тривалий час чинили опір виборній приходській стихії, то вдаючись до офіційних рапортів - протестів митрополита, то схиляючись до бойкоту свавільно звільнених мирянами парафій (31. С. 71-72).

Лише восени 1917 року Всеросійський, а 11 липня 1918 року Всеукраїнський собори православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів (32. С. 61). Ще раніше, у квітні 1917 року, Тимчасовий уряд ліквідував обмеження у правах тих, хто добровільно з дозволу влади склав із себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання рішенням суду.

Таким чином, затримка фундаментальних реформ вилася у 1917 році у бурхливу реформаторську повіль. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, які навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісарів духовної консисторії (28. С. 13).

Законні вимоги духовенства часом поєднувалися з гаслами, викликаними надмірною розкутістю революційного руху. Так, херсонські пастирі разом з бажанням скасувати будь-які державні нагороди для священників, а також книгу реєстру сповіді та покарання шляхом ув'язнення в монастирях, висловлювалися за скорочення вечірнього і ранішнього богослужіння, за зрівняння духовенства з фабрично-заводськими робітниками щодо тривалості робочого дня.

Одним з не менш важливих моментів проведення перетворень у релігійній галузі було бажання повернутися до національних українських традицій. Свідченням цього стали вимоги «надати духовенству право носити коротке волосся, як і було до XVIII століття». На Катеринославщині висловлювалися за відновлення в містах краю одночасного церковного дзвону (18. С. 3, 11).

Хвиля емансипації жінок, що прокотилася тоді по всій колишній імперії, знайшла відгук і в православних парафіях України. За відновлення втраченої колись інституції дияконату жінок виступив Подільський єпархіальний з'їзд. Пізніше церковні реформи тривали, але вже в руслі, глибоко деформованому експериментами світської влади.

Отже, як бачимо, стан православної церкви в Україні на початку ХХ століття характеризувався глибокими протиріччями. Зовні ця усталена організаційна структура лише прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя. Невипадково бюрократизм РПЦ 1900-х років порівнювали з організацією англійської церкви середини XVII століття. Недосконалий адміністративний устрій обмежував

можливості пастирської діяльності єпископату, благочинних, рядового духовенства. Побудована на раціональних засадах, система управління унеможливила участь мирян в управлінні місцевим церковним життям. На початку ХХ століття офіційна церква в Україні зберігала тенденції до корпоративної самоізоляції, протиставлення світських і релігійних освітніх процесів. Задовольняючи в цілому віросповідні потреби православних, схоластична система професійної підготовки кліру заклала основи його неповноцінної соціальної діяльності, підірвала престиж духовенства, загострювала внутрішню церковну кадрову проблему. На тому ж ґрунті розростався конфлікт духовенства з інтелігенцією, особливо гостро зачепивши Україну. Ця обставина створювала несприятливі умови для розвитку національного відродження.

Як висновок, укажемо, що період 1905-1907 років характеризується не стільки ґрунтовною перебудовою церковного устрою, скільки формуванням загальної ідеології реформ. Причини цього крилися, по-перше, у намаганні держави спрямувати церковні перетворення. Але ініціюючи їх «зверху», уряд не наважувався розірвати відрегульований бюрократичний зв'язок із церквою. По-друге, у середині православного кліру існували розбіжності в баченні стратегії реформ - ідея відновлення патріархату без запровадження широкої церковної демократії загрожувала механічною заміною державного управління диктатом церковної олігархії. Протидія цьому напряму була домінантою реформаторського руху в Україні. У 1917 році він завершився потужними церковними змінами, особливістю яких було поєднання перетворень загально - російського й національно-церковного характеру.

Джерела та література:

- 1 Грекулов Е.Ф. Нравы русского духовенства. - Изд. 3-е доп. -М.: Атеист, 1929. - 51 с.
- 2 Щипов Я. Тихоновская церковь и Врангель: Ист.очерк. - М., 1923; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге. - М., 1931; його ж: Церква і селянський рух у 1905 році - Партвидав «Пролетар», 1932. - 72 с.; його ж: Церква і шпіонаж. - Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1939. - 137 с.; Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни. Х., 1930.
- 3 Фаворський В. Боротьба за Жовтень і церква на Україні // Безвірник. - 1927. - № 11-12.
- 4 Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. - 1928. - № 1-2.; Мизерницький В. Церковне движение на Украине // Коммунист. - 1923. - № 1; Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы. Х., 1925. - Вып.2.
- 5 Церковь в истории России (IX в. - 1917). Критические очерки. - М., 1967; Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX - начало XX вв.). - М., 1969; Красников Н.П. Социально-политическая позиция православной церкви в 1905-1916 гг. // Вопросы истории. - 1982. - № 9; Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. М., 1984; Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. - К., 1988; Русское православие: Вехи истории. - М., 1989.
- 6 Айвазов И. Христианская церковь и современный социализм. -Харьков, 1907; Левитов П. Христианство и социализм. -Екатеринослав, 1906; Степлецкий Н. Социализм, его история и критическая оценка с христианской точки зрения. - К., 1905.
- 7 Сухоплюев И.В. Українські автокефалісти., Х., 1925.
- 8 Амосов Н.А. Октябрьская революция и церковь. - М., 1939. - С. 24; Лебедев А.Ф. Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь. Сталинград, 1940. - С. 30-32.
- 9 Персиц М.М. Отделение церкви от государства, школы от церкви в СССР. М., 1958; Гаврилюк О.Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. К., 1981; Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве. М., 1982; Барменков А.И. Свобода совести в СССР. М., 1986.
- 10 Молчанов О.П. Пропаганда ленінської атеїстичної спадщини на Україні (1920-1939 рр.) // Питання атеїзму. 1970. Вип. 5; Огнева О.В. Здійснення свободи совісті на Україні // Питання атеїзму. 1973. - Вип. 9.
- 11 Русское православие: вехи истории / Науч. Ред. А.И. Клибанов. - М.: Политиздат, 1989. - 719 с.
- 12 Липківський В. Релігія і церква на Україні. - Львів, 1933. -32 с.
- 13 Онищенко С., Пилявець Л. Православна церква: віхи історії // Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. - К., 1992. - С. 17.
- 14 Андрусишин Б., Ульяновський В. Війське та флотське духовенство в Україні // Людина і світ. - 2000. - № 5. - С. 16-21; Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії і практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття // Український історичний журнал. - 2000. - № 6. - С. 29-50; Павлов І. Від церкви імперської до церков національних // Людина і світ. - 2000. - № 3. - С. 11-16; Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ століття // Український історичний журнал. - 1998. - № 5. - С. 86-99; Турченко Ф. Український національний

- церковний рух в кінці XIX - початку XX століття // Український церковний визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції. - К., 1997. - С. 23-28; Верига В. Церковно-релігійне життя в Україні // Верига В. Нариси з історії України (кінець ХУІІІ - початок ХХ століття). - 1996. - Львів. - С. 105-107; Полонский А. Православная церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 2. - С. 14-22; Танчер В. Помісний собор РПЦ: Собори в руському православ'ї // Людина і світ. - 1989. - № 1. - С. 24-31; 1989. - № 3. - С. 48-54; 1989. - № 5. - С. 4-51; Митрохін М. Руська православна церква в Західній Україні // Людина і світ. - 2001. - № 10. - С. 27-39; Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. - Полтава, 1997. - 189 с.; Богоніс О. Греко-католицьке духовенство та економічне відродження Галичини // Історія релігій в Україні: Праці 10-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 р.). - Львів, 16-19 травня 2000 р. - Львів, 2000. - Кн. 1. - С. 62-67; Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / За ред. Проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького). - К., 1999. - С. 287-301; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. -К. - 1990. - С. 23-63; Денисенко В. Літопис українського духовенства // Історичний календар: Науково-популярний альманах. - К., 2001. - Вип. 7. - С. 173-177.
- 15 Боголюбський Н. К вопросу о началах церковного обновления // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 10.
- 16 Власовський І. Нарис історії УПЦ ХХ століття - Частина 1. - Нью-Йорк. - Київ, 1990. - С. 7.
- 17 Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 28.
- 18 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21-22 марта 1917 года. - Екатеринослав, 1917. - С. 16; С. 3; С. 11.
- 19 Духовенство и государственная политика // Церковная газета. - 1906. - 30 марта.
- 20 Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. -Вінніпег, 1986. - С. 80.
- 21 Зернов Н. Русское религиозное возрождение.- М., 1987. - С. 75.
- 22 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 декабря.
- 23 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 ноября.
- 24 Крывильев И.А. Русская православная церковь в I пол. XX в. -М., 1982. - С. 23.
- 25 Познышев С.В. Религиозное преступление с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства. - М., 1906. - С. 219.
- 26 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 1. - С. 21-22.
- 27 Полтавские епархиальные ведомости. - 1916. - 15 ноября.
- 28 Постановления первого свободного Епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян. -Каменец-Подольский, 1917. - С. 13.
- 29 Сухоплюев І. Українські автокефалісти. - К., 1925. - С. 22.
- 30 ЦДІА Києва - ф. 127 - оп. - 870 - спр. 203 - арк. 1-2.
- 31 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 31. - арк. 71-72.
- 32 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 166. - арк. 61.
- 33 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 11.
- 34 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 47-50.
- 35 Церковная газета. - 1906. - 21 мая.
- 36 Церковная газета. - 1906. - 11 июня.

Володимир Половець

КООПЕРАТИВНІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861-1917 рр.)

Досліджений нами джерельний матеріал дає підстави стверджувати, що господарська поживленість, яку переживало село у пореформений період і яка створила основи для розвитку кооперації, сприяла підвищенню продуктивності виробництва лише при умові залучення відповідного капіталу і наявності оборотних коштів. Ці процеси не могли проходити мимо земства, котре на той час намагалося займати чільне місце у суспільному житті й бути уособленням та організаційним оформленням нового класу